

P. Л. Сердега

Назви традиційних сухопутних транспортних засобів у говірках Центральної Слобожанщини

Об'єктом вивчення здебільшого була, є і буде лексика тих сфер, які є найактуальнішими для людини і в яких збереглися мовні

одиниці різних хронологічних зрізів. Засоби ж пересування займають важливе місце в житті суспільства. Виникнувши в період

первіснообщинного ладу, транспортні засоби розвивалися і в подальші етапи становлення людства, продовжують удосконалюватися й досі. Тому не дивно, що ці реалії мають досить розгалужену систему найменувань.

Залежно від способів пересування традиційно транспорт поділяється на дві великі групи: водний і сухопутний. Звичайно, з огляду на сучасний стан розвитку цієї галузі, ми маємо цілковите право говорити й про найменування повітряних засобів пересування. Але нас у першу чергу цікавлять не сучасні транспортні назви, а традиційні, зокрема сухопутні. Саме на них ми й зупинимося в нашій статті.

Транспортну лексику певною мірою розглядали В.С. Ващенко (на матеріалі говірок Наддніпрянщини) [1], С.Ф. Довгопол (на матеріалі Атласу української мови) [2], М.В. і О.М. Никончуки (правобережнополіські говірки) [6], Н.Л. Осташ (назви засобів пересування у пам'ятках української мови XVI – перш. пол. XVII ст.) [7] та ін. Проте центральнослобожанська транспортна лексика не була предметом детального розгляду.

Матеріалом для статті послужили власні польові записи, здійснені упродовж 2001–2007 років у 33 населених пунктах Центральної Слобожанщини.

Становлення та еволюція сухопутних транспортних засобів, а відповідно й розвиток лексики на їх позначення, визначається рівнем продуктивних сил, певними умовами життя населення. Видова ж структура цих засобів пересування, а отже і їх найменувань, залежить від конкретних природно-географічних та історичних факторів, виробничо-господарської спеціалізації жителів і сформованих упродовж тисячоліть народних традицій.

Метеорологічні умови Центральної Слобожанщини зумовили появу на її території колісного (літнього) і полозного (зимового) транспорту. Причому останній із них, зимовий, сани, є давнішим видом, ніж літній колісний віз. Цей факт підтверджують численні етнографічні праці [3:187, 4:214, 8:272], археологічні знахідки, дані фольклору тощо. Наприклад, дослідник слов'янської давнини Л. Нідерле писав „слов'яни користувалися тільки санями” [5:358]. Але в сучасному центральнослобожанському селі цей транспортний засіб уже практично не використовується. Часто від інформаторів можна почути таку відповідь: [сáнки йе / на них д'етворá катáiïç':a/ a сан'mý н'іхтó не йíзде/ їхъ се"л'ї нимá ўже даўнó //] (с. Гаврилівка Дер-

гачівського району). На позначення цієї реалії у говірках Центральної Слобожанщини використовують такі словесні одиниці *сáни*, *сáн'i*, *сáнки*, *сáнк'i*, *сáночки*, *санчáта*. Великі давні сани називають переважно так: *сáни*, *сáн'i*, рідше *сáнки*, *сáнк'i*, *санчáта*, зовсім рідко *сáночки* (зменшено-пестливе до сани). Ці чотири останні форми здебільшого використовують для називання малих санок, на яких узимку катаються діти.

За свідченням інформаторів, існувало два типи давніх великих саней – робочі і виїзні. Найпростіші робочі сани називалися *вóлокушами*, *вóлоками*. Вони складалися з двох полозів, з'єднаних між собою жердинами або дошками, на які клався вантаж (мішки, дрова та ін.). Якщо ж вантажу було багато, то, щоб він не загубився, його охоплювали упоререк мотузками (*в'íр'óуками*). Були ще *полусáни* (робочі сани з бортами, зробленими з дошок або сплетеними з гілок). Виїзні сани в давнину мали багаті люди, зокрема пани. Розписаний кузов усередині, як правило, був обшиваний якимсь дуже гарним полотном. Виїзні сани мали спеціально обладнану лаву, на якій сиділи люди. Ця лава обов'язково була вкрита шкурами або теплими тканинами. Виїзні сани, нерідко з вирізбленими на стінах кузова візерунками, продовжують використовуватися в селах подекуди й тепер, зокрема в обрядових церемоніях – весіллі, інших святах.

Серед літніх засобів пересування особливі місце у виробничо-транспортній сфері Центральної Слобожанщини належало возові. Серед його різновидів виділяється група легких двоколісних транспортних засобів, що служили для перевезення людей і неважкого, незначного вантажу, та чотириколісних конструкцій для транспортування громіздких речей і матеріалів.

За функціональним призначенням чотириколісні вози слобожан можна поділити на три групи: 1) для перевезення сіна, снопів, соломи; 2) для транспортування різних лісоматеріалів (великих колод, жердин, дров); 3) для перевезення зерна, солі та інших сипучих матеріалів.

Найуживанішою в центральнослобожанських говірках є лексема *в'íз* (фонетичний варіант *воз*). Вона має найширшу семантичну структуру в говірках Харківщини і є репрезентантом найбільшої кількості значень (див. таблицю № 1). Лексема „віз” є універсальною, оскільки може називати різні конструкції описуваних нами транспортних засобів. Вона виступає як родове поняття. На роль

гіпероніма в центральнословожанських говірках претендують і слова *повозка*, *п'їдвода*, які мають також значну кількість значень, є також універсальними, не закріплени за якимось конкретним різновидом описаного транспорту. Причому частіше із цих двох лексем у центральнословожанському ареалі використовується слово „повозка”.

Гарба – це давній тип воза, але такий, що зберігся й досі, який ще використовується в традиційному господарстві, в основному для перевезення немолоченої хліба, соломи, сіна. Ця назва активна в живому мовленні, загальновживана і зафіксована майже в усіх дослідженіх пунктах. Полугарбок – реалія подібна до гарби, але значно менша. Вона обмежена у функціях, через те її найменування її зафіксовано лише в одному населеному пункті – Сосонівці Нововодолазького району.

Таблиця 1

**Назви літніх транспортних засобів
для перевезення вантажу**

<i>Семи</i>	<i>Засіб</i>	<i>для</i>	<i>для</i>
<i>Лексеми</i>		<i>переве- зення</i>	<i>переве- зення</i>
в'із (воз)	+	+	+
повозка	+	+	–
п'їдвода	+	+	–
гарбá	+	+	–
полугарбок	+	–	–
безтарка (бестарка, б'істарка)			
мажá	–	–	+
мажáра	+	–	–
пáлуб, пáлуба	–	+	–

Безтарка (бестарка, бістарка) – відносно новий тип воза, пристосований не тільки для перевезення зерна, а й інших дрібних матеріалів, зокрема піску, глини і взагалі для продуктів, які можна перевозити без тари (звідси й назва з доволі прозорою мотивацією). Ця реалія досить поширенна в селах Харківської області, а відповідно і її назва, яка є загаль-

новживаною і зустрічається майже в усіх дослідженіх пунктах.

Мажара – це, фактично, друге найменування гарби й назви великого воза взагалі. Отже, її місце в системі сучасних найменувань стало досить своєрідним і не зовсім визначенім. Через те її стійкість її похитнулася, ця назва виявляє тенденцію до зникання.

Мажа – дуже великий віз, яких використовувався для далеких поїздок. Ним їздили чумаки за сіллю, рибою. Потреба в такого роду возах давно відпала, тому ця реалія зникла. Її назва є виразним архаїзмом. Згадуючи цей різновид, інформатори обов'язково зauważують, що мажа була „колись давно”.

Цікавим є номен палуба (рідше палуб), який може вживатися і в формі чоловічого роду і жіночого (з явною перевагою останньої). Активність його в центральнословожанських говірках незначна. Інформатори дають таке тлумачення цього найменування: палуба – друга назва гарби чи навіть мажари як великого воза взагалі, яка використовувалася для перевезення дров.

Очевидно, первинною була форма *пáлуб* чоловічого роду, а жіноча *пáлуба* виникла внаслідок аналогії до слова „палуба” (частина корабля). Ця форма могла закріпитися і завдяки подібності реалій, які порівнювалися і зіставлялися мовцями, внаслідок метафоризації. Тим більше, що етнографічна література фіксує саме лексему „палуб”. Щоправда, зовсім з іншим значенням: „З XVI–XVII ст. серед заможної частини українського суспільства набув поширення війський транспорт різних моделей: „коляса”, „колебка”, „карета”, „ридван”, „палуб” тощо” [4:219]. Цілком можливо, що в семантиці слова відбулися зміни і значення „війський транспорт”, внаслідок переосмислення, аналогії, метафоризації тощо, замінилося на те, яке функціонує тепер – „великий віз для перевезення лісоматеріалів”.

Другий різновид – легкі двоколісні транспортні засоби для перевезення людей – на території Центральної Слобожанщини майже не використовується. Його витіснили сучасні транспортні засоби, зокрема автомобіль, автобус та інші. Засоби для „легкої їзди” колись на Харківщині називалися так: *б'ігунóк*, *б'їдá*, *б'едá*, *б'ідárка*, *б'едárка*, *б'їдка*, *б'éдка*, *брýчка*, *дрóги*, *карéта*, *кол'áска*, *л'їн'їка*, *повозка*, *тарадáйка*, *тачáнка*, *файетóн*, *файатóн*, *ходóк*.

Іноді ці конструкції використовувалися і для господарських цілей, зокрема зерно перевозили бричкою, ходком, фаетоном (фая-

тоном), дрова – бричкою, дорогами, ходком, фаетоном (фаятоном) тощо.

Таким чином, наш матеріал дає змогу зробити висновки, що значна частина традиційних засобів пересування збереглася до

нашого часу і їх назви активно функціонують у живому мовленні, але більшість таких наїменувань виявляє тенденцію до зникнення під тиском досконаліших сучасних транспортних засобів.

Література

1. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали. – Дніпропетровськ, 1968.
2. Довгопол С.Ф. Картографування назв возів за їх функціями в Атласі української мови // Українська лінгвістична географія . – К., 1966. – С. 24–29.
3. Етнографія України: Навч. посібник. – Львів, 1994.
4. Етнографія України: Навч. посібник. – Львів, 2004.
5. Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956.
6. Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. – К., 1990.
7. Осташ Н.Л. Назви засобів пересування у пам'ятках української мови XVI – перш. пол. XVII ст. // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К., 1991. – С. 44–55.
8. Полесье. Матеріальна культура. – К., 1988.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются названия традиционных сухопутных транспортных средств Центральной Слобожанщины.

SUMMARY

In the article deals with the names of traditional overland vehicles in Central Slobozhanschyna.